

DiVA – Digitala Vetenskapliga Arkivet <http://umu.diva-portal.org>

This is an article published in **Historisk tidskrift**.

Citation for the published paper:

Lotta Vikström

I fru Grönhagens garderob fanns allt som hörde damtoaletten till, eller?: källjämförelser belyser befolkningshistoriska materials underrapportering av kvinnors arbete och försörjning i Sundsvall 1870-1890

Historisk tidskrift, 2011, Vol. 131, 1: 25-55

Published with permission from Historisk tidskrift.

I fru Grönhagens garderob fanns allt som hörde damtoaletten till, eller?

Källjämförelser belyser befolkningshistoriska materials underrapportering av kvinnors arbete och försörjning i Sundsvall 1870–1890

LOTTA VIKSTRÖM

Befolkningshistoriska materials underrapportering av kvinnors yrken är känd bland historiker men dess omfattning och natur har varit svår att klargöra. För att belysa denna problematik och diskutera dess orsaker undersöker studien hur kyrkböcker beskriver kvinnors arbete i Sundsvall 1870–1890 jämfört med andra källor. Även om resultaten förstärker det tvivel som forskare har rest över befolkningshistoriska materials dokumentation av kvinnors yrken, lämnar de viktig information om både kvinnors arbete och familj som måste analyseras närmare för att avgöra deras position i historien.

Den som någon gång bläddrat i en gammal dagstidning vet att den utgör en utmärkt tidsspegel av en svunnen tid. Äldre press kan hjälpa historiker återskapa en förfluten värld och fånga dåtida ideal och diskurser som belyser hur olika händelser eller människor har uppfattats och debatterats.¹ Kerstin Moberg använder exempelvis pressmaterial när hon diskuterar tjänstepigornas titelomvandling till hembiträden 1917, deras arbetsvillkor och fackliga organisering.² Hur föreställningar om manlighet och kvinnlighet debatterades i Stockholmstidningar när borgerligheten formerades decennierna kring sekelskiftet 1800 har Christine Bladh

1. *Presshistorisk årsbok*, som utkommit sedan 1984, ger många exempel på hur bl.a. historiker använt äldre tidningsmaterial för att belysa förhållanden, debatter och personligheter i det förflutna.

2. Kerstin Moberg, *Från tjänstepiga till hembiträde: en kvinnlig låglönegrupp i den fackliga kampen 1903–1946* (Uppsala 1978).

Lotta Vikström, f. 1971, är docent i historia och verksam vid Centrum för befolkningsstudier, Umeå universitet. Bland Vikströms senare publikationer kan nämnas "Aspects of women's work in Sundsvall 1860–1893", i Harvey J. Graff m. fl. (red.), *Understanding literacy in its historical contexts: socio-cultural history and the legacy of Egil Johansson* (Lund 2009); "Societal change and individual past in connection with crime: demographic perspectives on young people arrested in northern Sweden in the nineteenth century", *Continuity and change* 23:2 (2008).

E-post: lotta.vikstrom@ddb.umu.se

studerat.³ I en artikel i *Historisk tidskrift* analyserade Pernilla Jonsson nyligen konsumtionssamhällets framväxt via livsmedelsannonser som uttrycker normativa föreställningar om kvinnor som hushållsmödrar.⁴ Annonser, reportage och reklam har också varit föremål för historisk forskning kring marknadsföring, hälso- och livsstilsideal.⁵

Hur 1800-talets landsortspress kan förmedla en bild av kvinnors aktiviteter på den lokala arbetsmarknaden är mindre undersökt. Även om kvinnor sällan står i fokus möter de läsaren genom att togföra sina varor och färdigheter i tidningarnas annonser. Det gjorde Charlotte Grönhagen i *Sundsvalls tidning* den 6 maj 1879: "Damgarderob! Under-teknad tillhandahåller allt hvad som till damtoaletten hör". I sig säger oss denna kungörelse kanske inte så mycket. Den exemplifierar dock hur kvinnor i Sundsvall fann sin försörjning, och det är värdefull information eftersom historiska källor i liten utsträckning dokumenterat deras arbete i jämförelse med mäns. Men vem var egentligen kvinnan bakom annonsen? Hade Charlotte Grönhagen bara sig själv att sörja för eller också familj genom att erbjuda allt som hörde till damtoaletten?

Den här artikeln ger delvis besked om det genom att ta hjälp av Sundsvalls kyrkböcker som Demografiska Databasen (DDB) vid Umeå universitet digitaliserat. Här finns uppgifter om Charlotte Grönhagen och andra kvinnor som förekom i Sundsvalls lokalpress 1879. DDB:s digitalisering ökar chanserna att finna dem i kyrkböckerna. Förenas tidningen med kyrkböcker kan befolkningshistoriska materials bristfälliga redovisning av kvinnors försörjning belysas. Det finns nämligen inga upplysningar alls i kyrkböckerna om att Charlotte Grönhagen sålde damartiklar 1879, varken före dess eller efter. Däremot uppger de att

3. Christine Bladh, "Gendered by nature, or...? The debate on female and male qualities in the Stockholm newspapers, 1770–1830", i Arne Jarrick (red.), *Only human: studies in the history of conceptions of man* (Stockholm 2000) s. 191–217.

4. Pernilla Jonsson, "Följ de omtänksamma husmödrarnas exempel!: livsmedelsannonsering i en svensk dagstidning, 1875–1965", *Historisk tidskrift* 129:2 (2009) s. 205–234.

5. Per Linton, *Vägen lönar sig, spårvagn går förbi: detaljhandelsannonseringen i Stockholms dagblad, Dagens nyheter och Stockholms-tidningen, 1870–1910* (Uppsala 2004); Roger Qvarsell & Ulrika Torell (red.), *Reklam och hälsa: levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia* (Stockholm 2005); Johan Söderberg, *Röda läppar och shinglat hår: konsumtionen av kosmetika i Sverige, 1900–1960* (Stockholm 2001). Även kontaktannonser har studerats, se Eva-Marie Johnsson & Pia Sander, "Svar till 'Mysiga hemmakvällar': kulturklimat och klassmarkörer i svenska kontaktannonser 1957–1987", opublicerad C-uppsats i etnologi, Etnologiska institutionen, Lunds universitet (1989).

hon föddes 1844 i Karlstad och sedan 1869 varit gift med den tre år äldre bleckslagaren Christian Grönhagen. År 1879 har Charlotte hunnit bli 35 år och mor till fyra barn. Varken barn eller make förefaller ha förhinderat hennes affärsrörelse. Medan tidningen lämnar spår av den, men inte mycket mer, är hon enbart att betrakta som mor och bleckslagarhustru i kyrkböckerna.

Även om befolkningshistoriska materials underrapportering av kvinnors yrken är känd har dess omfattning och natur varit svår att klargöra. För det första krävs tillgång till alternativa källor som informerar om kvinnors arbeten och det är det ont om. För det andra måste dessa källor relateras till befolkningshistoriska material för att möjliggöra en källjämförelse. I den här studien sker det genom att kvinnor som påträffas i andra källor identifieras i DDB:s digitaliserade kyrkböcker, som exemplet Charlotte Grönhagen nyss illustrerade. Tidningens yrkesuppgifter om henne år 1879 jämförs med dem som kyrkböckerna dokumenterar samma år. För att utöka jämförelseunderlaget hämtas information om kvinnors arbeten i handelskalendrar, näringsstatistik och patientregister. Syftet är att via dessa källor och för totalt 290 kvinnor belysa kyrkböckernas underregistrering av kvinnors arbeten. Några kvinnor presenteras närmare för att illustrera hur källorna kompletterar varandra fastän de avviker i sin beskrivning av deras arbeten. Det kan redan nu avslöjas att kvinnorna representerar många sysselsättningar som det vore intressant att analysera i relation till deras familjesituation och till tidigare forskning om exempelvis modister, telefonister och tjänstepigor. Detta faller dock utanför ramarna för denna studie.

Nedan diskuteras några begränsningar som kännetecknar befolkningshistoriska materials redovisning av kvinnors arbete och forskares försök att tackla problematiken. Därefter presenteras hur kyrkböcker redovisar kvinnors sysselsättning i Sundsvall 1870–1890. En unik källkombination med yrkesuppgifter synliggör sedan kvinnors aktiviteter på stadens arbetsmarknad och anger i vilken grad dessa källuppgifter avviker från kyrkböckernas. Avslutningsvis diskuteras några orsaker till källavvikelse samt vilka forskningsvinster källkombinationer kan medföra.

*Kvinnors arbeten i befolkningshistoriska material
– några begränsningar och försök att hantera dem*

Svenskt kyrkboksmaterial är detaljerat och världsäknt.⁶ Att 1700- och 1800-talets individer oavsett kön och social status kan följas över tid väcker avund hos historiker utomlands som saknar tillgång till kontinuerliga befolkningsuppgifter. Som andra befolkningshistoriska material berättar svenska kyrkböcker och folkräkningar emellertid inte mycket om kvinnors arbeten, särskilt inte efter att de gift sig. Bland ogifta kvinnor beskrevs majoriteten som pigor. Sedan fanns de som tillskrevs en titel (jungfru, mamsell, demoiselle, fröken etc.), eller benämndes dotter eller inte titulerades alls.⁷

För svenskt vidkommande har särskilt Anita Nyberg uppskattat gifta kvinnors förvärsarbete under 1900-talet. Hon utgår från uppgifter som anger antalet timmar bondhustrur utförde jordbruksarbete, vilket avslöjar att de utgjorde en väsentlig arbetskraft på gården. Detta förbisaåg folkräkningarna så länge gifta kvinnor förväntades sköta familj och hushåll och bli försörjda av maken. Inte förrän jämställdheten gjorde intåg i 1900-talets svenska samhälle började hustrurs arbete registreras i folkräkningarna.⁸ Att jordbrukaren var man och betraktades som produktiv medan kvinnan i första hand tillskrevs reproduktiva egenskaper vilket osynliggjorde hennes arbete, konstaterar även Kirsti Niskanen i sin studie av finländska familj jordbruk under mellankrigstiden.⁹

6. Det är framför allt husförhörlängderna, som fördes på årsbasis, som gör svenska och också finska kyrkböcker unika. Gösta Lext, *Studier i svensk kyrkobokföring 1600–1946* (Göteborg 1984); Ulla Jacobsson, *Parish records: 19th century ecclesiastical registers* (Umeå 1993); Anders Norberg, "Med betyget på fickan: den svenska folkbokföringen under industrialiseringskedet", *Kyrkohistorisk årsskrift* 1979, s. 151–178; Peter Sköld, *Kunskap och kontroll: den svenska befolkningsstatistikens historia* (Umeå 2001).

7. Iréne Artæus, *Kvinnorna som blev över: ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft – fallet Västerås* (Uppsala 1992) s. 46–49, 63–79; Sten Carlsson, *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor: ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället* (Stockholm 1977) s. 11–16; Börje Harnesk, *Legofolk: drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige* (Umeå 1990) s. 25–31, 173–176; Lotta Vikström, *Gendered routes and courses: the socio-spatial mobility of migrants in nineteenth-century Sundsvall, Sweden* (Umeå 2003) s. 49–51.

8. Anita Nyberg, "The social construction of married women's labour-force participation: the case of Sweden in the twentieth century", *Continuity and change* 9:1 (1994) s. 145–156; Anita Nyberg, "Det osynliga kvinnoarbetet", *Tvårsnitt* 3 (1991) s. 32–39. I likhet med Nyberg bearbetar Rodney Edvinsson tidsanvändningsstudier för att uppskatta och diskutera omfattningen av obetalt hemarbete och dess betydelse för Sveriges ekonomiska tillväxt under efterkrigstid, se Rodney Edvinsson, "Ekonomisk tillväxt, genusarbetsdelning och obetalt arbete i historisk belysning", *Historisk tidskrift* 129:1 (2009) s. 5–26.

9. Kirsti Niskanen, "Varför är kön betydelsefullt? Mäns och kvinnors arbete på mellankrigstidens familj jordbruk", i Kirsti Niskanen (red.), *Föreställningar om kön: ett genusperspektiv på jordbrukets modernisering* (Stockholm 1998) s. 44–87.

Niskanens genusteoretiska analys lämnar viktiga bidrag till tidigare forskning kring den husliga ekonomin och dess funktion i förhållande till könsrelationer och kvinnligt förvärvsarbete i Finland, vilket Pirjo Markkola debatterat i en svenskspråkig översikt 1991.¹⁰ Att offentlig statistik är en social konstruktion som återspeglar föreställningar om könen och hela samhällets organisation har även diskuterats bland norska historiker, som Ida Blom, Gro Hagemann och senast Hege Roll-Hansen.¹¹ Roll-Hansens studie visar hur Norges folkräkningar 1875–1950 kategoriserat förvärvsarbete och förbisett obetalt hushållsarbete under inflytande av de registreringsprinciper som statistiker, politiker och ekonomer debatterade och utarbetade under perioden, enligt vilka mannen framstod som familjens enda försörjare.¹² Genom att återropa alternativt källmaterial och blottlägga dåtidens syn på relationer mellan könen når senare tids genusanalyser en ökad förståelse för de omständigheter som förorsakat de bristfälliga data som befolkningshistoriska material uppvisar över kvinnors faktiska arbete, även om samnordiska projekt kring kvinnors historiska yrkesverksamhet berörde denna problematik redan under 1970-talet.¹³

10. Pirjo Markkola, "Huslig ekonomi och kön i Finland på 1900-talet: en del av Finlands kvinnohistoria", *Historisk tidskrift för Finland* 79:3 (1991) s. 429–437. Bland den mångsidiga forskning som Markkola diskuterar och som berör den problematik som föreliggande arbete aktualiserar märks några pionjärinsatser av Per Schybergson och Kaarina Vattula (se fotnot 13). Eftersom den senares produktion inte alltid finns tillgänglig på svenska är Markkolans översikt värdefull.

11. Ida Blom, "'Hunn er den Raadende over Husets økonomiske Angliggerender'? Changes in women's work and family responsibilities in Norway since the 1860s", in Pat Hudson & William Robert Lee (red.), *Women's work and the family economy in historical perspective* (Manchester 1990) s. 157–182; Gro Hagemann & Hege Roll-Hansen (red.), *Twentieth-century housewives: meanings and implications of unpaid work* (Oslo 2005). I denna volym återfinns flera bidrag av intresse som inte bara behandlar kvinnors arbete i Norge, se t.ex. Silke Neunsinger, "Challenging statistics: married women's right to work in Germany and Sweden", s. 65–85.

12. Hege Roll-Hansen, "Categories negotiated: gender struggle over the Norwegian census", i Gro Hagemann och Hege Roll-Hansen (red.) (2005) s. 235–251.

13. Ett projekt, "Kvindes arbejde i familie og samfund i de nordiske lande 1870–1970", initierades under det Nordiska Historikermötet i Trondheim 1977 och presenterades närmare under nästföljande möte i Jyväskylä 1981. Till projektet knöts forskare främst från Danmark och Norge, varav flera framstående namn noteras som Ida Blom, Tinne Vammen, Gro Hagemann och Kari Melby. Sverige företrädde av Gunhild Kyle och Finland av Kaarina Vattula. Två projektrapporter är av särskilt intresse, se Kaarina Vattula, "Kvinnors förvärvsarbete i Norden under 100 år", i *Historica IV: föredrag vid det XVIII Nordiska Historikermötet* (Jyväskylä 1983) s. 35–51; Per Schybergson & Riitta Hjerpe, "Kvinnorbetare i industrins genombrottskede ca. 1850–1913", i Grethe Authén Blom (red.) *Arbeids-, lønns- og rettsforhold for yrkesaktive kvinner i de nordiske land ca. 1850–1914* (Trondheim 1978) bidrag 2, s. 1–36; jfr Markkola (1991).

Att siffror, som vi gärna uppfattar som mer objektiva än ord, inte alls är det har forskare utanför Norden också konstaterat.¹⁴ När befolkningshistoriska uppgifter dessutom redovisades efter individens hushålls- och/eller familjetillhörighet framstod den som en social och självklar organisation, som inte nödvändigtvis var det reella fallet, hävdar Joan Wallach Scott.¹⁵ Leonore Davidoff och Catherine Hall anser att detta redovisningsätt rent av förstärkte föreställningen om att män förknippades med ett yrke medan kvinnorna knöts till den reproduktiva hushållssfären: "the accepted sexual division of labour had become permanently enshrined in the census which itself contributed to the equation of masculine identity with an occupation".¹⁶ Desley Deacon menar att kvinnor därför framstod som beroende av de män de relaterades till i befolkningshistoriska material: fadern, maken eller annan manlig hushållsföreståndare.¹⁷

Som Bengt Berglund påpekat, medger Sveriges officiella statistik att kyrkböckernas yrkesangivelser var behäftade med brister, inte minst i områden med intensiv omflyttning.¹⁸ Präster varken hann eller ålades föra noggranna yrkesuppgifter om sina församlingsmedlemmar. När Berglund jämför husförhörslängdernas yrkesuppgifter med dem Jönköpings Tändsticksfabrik redovisar över anställda finner han betydande avvikelser. Endast hälften av de män som undersöks 1875 noteras som fabriksarbetare även i husförhörslängden samma år, och bara omkring var tionde kvinna. Bland de som ej överensstämmer hittar Berglund främst minderåriga fabriksarbetare (under 18 år) som i husförhörslängden anges

14. Margo Anderson, "The history of women and the history of statistics", *Journal of women's history* 4:1 (1992) s. 14–36; Edward Higgs, "Women, occupations and work in the nineteenth-century censuses", *History workshop journal* 23:1 (1987) s. 59–80; Bridget Hill, "Women, work and the census: a problem for historians of women", *History workshop journal* 35:1 (1993) s. 78–94.

15. Joan Wallach Scott, "A statistical representation of work: la statistique de l'industrie à Paris, 1847–1848", i dens., *Gender and the politics of history* (New York 1999 [1988]) s. 113–139.

16. Leonore Davidoff & Catherine Hall, *Family fortunes: men and women of the English middle class, 1780–1850* (London 1992) s. 230.

17. Desley Deacon, "Political arithmetic: the nineteenth-century Australian census and the construction of the dependent women", *Signs* 11:1 (1985) s. 27–47. Det var för övrigt inte länge sedan telefonkataloger redovisade abonnenter enligt samma principer, vilket illustrerar hur seglivade föreställningar om kön och vem som ska förestå hushållet är.

18. *Bidrag till Sveriges officiella statistik, A. befolkningsstatistik 1856–1860, avdelning 3, s. XIX–XXXIV*. Bengt Berglund, "Husförhörslängdernas befolkningsstatistiska källvärde: en undersökning baserad på externt material rörande anställda vid Jönköpings Tändsticksfabrik 1875 och 1900", *Historisk tidskrift* 98:1 (1978) s. 52–82; Lext (1984); Sköld (2001) s. 284–292.

som söner och döttrar. Vid en jämförelse av folkräkningar och industristatistik upptäcker Uno Gustafson att den senare källan redovisar ett större antal manliga och särskilt kvinnliga förvärvsarbetare i Stockholm 1860–1910.¹⁹ I ett helt annat försök att komma åt underregistreringen av kvinnors yrkesverksamhet intervjuar Inger Jonsson kvinnor som i unga år förvärvsarbetat i 1930-talets Ljusne, vilket ortens mantalslängder och församlingsböcker inte dokumenterat.²⁰

För 1800-talets del och ännu tidigare är källor som återger kvinnors arbete ovanliga. Det komplicerar utvärderingen av befolkningshistoriska material. Om den jämförande källan inte innehåller uppgifter om till exempel namn, ålder, civilstånd eller boendeort kan kvinnor svårigen påträffas i kyrkböckerna, och det blir då problem att närmare analysera hur yrkesangivelser avviker mellan materialen. Skulle personuppgifter föreligga är det likväl tidsödande att identifiera individer i befolkningshistoriska källor även om digitalisering och databaser kan underlätta såväl detektivarbete som källjämförelser. Det framgår i studier av Marjorie Abel och Nancy Folbre respektive Kris Inwood och Richard Reid.²¹ De senare avslöjar hur Ontarios folkräkning 1870 underrapporterade kvinnors arbete i delstatens industrier. Av drygt 1 500 anställda kvinnor noterades bara hälften som yrkesutövare i folkräkningen. Underregistreringen var större bland gifta kvinnor och änkor än bland ogifta kvinnor. Sheilagh Ogilvies forskning utgör ett annat förtjänstfullt exempel. Med utgångspunkt i kyrkans domprotokoll (*Kirchenkonventsprotokolle*) i Württemberg under tidigmodern tid förenar hon kvalitativa och kvantitativa material. Om arbete utfördes under helgdag protokollfördes och specificerades detta som sabbatsbrott. Genom detta kan Ogilvie på ett listigt sätt spåra kvinnors och mäns historiska verksamheter. Uppgifterna kodades och lagrades i en databas omfattande nästan 3 000 observationer, som knöts till andra källor av ekonomisk och befolkningshistorisk karaktär.²²

19. Uno Gustafson, *Industrialismens storstad: studier rörande Stockholms sociala, ekonomiska och demografiska struktur 1860–1910* (Stockholm 1976) s. 62–63, 212–218.

20. Inger Jonsson, "Arbetsökande kvinnor göre sig icke besvär": kvinnors arbete på industriorten Ljusne under 1930-talet", *Historisk tidskrift* 107:1 (1987) s. 96–113.

21. Marjorie Abel & Nancy Folbre, "A methodology for revising estimates", *Historical methods* 23:4 (1990) s. 167–76; Kris Inwood & Richard Reid, "Gender and occupational identity in a Canadian census", *Historical methods* 34:2 (2001) s. 57–70.

22. Sheilagh Ogilvie, *A bitter living: women, markets, and social capital in early modern Germany* (Oxford 2003). Ogilvie beskriver sin databas på s. 22–36.

Även om domböckerna tyvärr försvann i Sundsvalls stadsbrand 1888, har denna studie inspirerats av Ogilvies angreppssätt. Tidningsmaterial, näringsstatistik, handelskalendrar och patientregister används i stället och presenteras närmare nedan. I likhet med Ogilvie har uppgifter kring varje kvinnas arbete och vissa demografiska data ur kyrkböckerna kodats och samlats i en databas. Ogilvies ansats har också delvis inspirerat ett spännande och mycket större databasprojekt, "Genus och arbete", som leds av Uppsalahistoriker i samverkan med personal vid Demografiska Databasen.²³ Målet är att registrera och digitalisera stora mängder källinformation om mäns och kvinnors arbete under perioden 1550–1800. Därmed tillgängliggörs data för systematiska och komparativa analyser av arbete, familj och kön. Den här undersökningen illustrerar avslutningsvis vilka intressanta resultat vi då kan komma på spåren.

*Sundsvalls stad och kvinnors yrkesverksamheter
där enligt kyrkböckerna 1870–1890*

Under 1800-talets andra hälft förvandlades Sundsvallsregionen till ett expansivt industridistrikt tack vare frihandel, ångkraft och en ökad efterfrågan på trävaror i Europa. Norrlands skogsrikedomar och närheten till havet underlättade timmertransporten. Allt fler fann sin utkomst i sågverken som i sin tur stimulerade tillväxt och sysselsättning inom service- och handelssektorn i Sundsvalls stad, dit folk flyttade från hela landet men också från våra grannländer.²⁴ Vid 1840-talets mitt fanns bara 2 500 invånare i Sundsvall men 1870 – trots att inga sågverk syntes i staden – hade befolkningen ökat till omkring 8 000. År 1890 uppgick den till över 13 000. Enligt kyrkböckerna var Sundsvallsbornas könsfördelning jämn men på grund av säsongarbeten vistades sannolikt många män i staden utan att ha skrivit sig där.²⁵

23. "Svensk databas för genus och arbete, ca. 1550–1800" är under uppbyggnad som ett led i att tillgängliggöra källmaterial till projektet 'Work, gender and long-term historical change in Sweden, c. 1550 to 1800', som leds av Maria Ågren, Uppsala universitet. Rosemarie Fiebranz medverkar i projektet och har ett särskilt ansvar för databasen, som på sikt kommer göras tillgänglig på Internet, se <<http://gaw.hist.uu.se/>>, 6/10 2010; Rosemarie Fiebranz, Erik Lindberg, Jonas Lindström & Maria Ågren, 'A presentation of the gender and work database and the research project 'Gender and work' (manuskript under bedömning för publicering).

24. Gun Alm Stenflo, *Demographic description of the Skellefteå and Sundsvall regions during the 19th century* (Umeå 1994); Jörgen Björklund, "Tillväxt och differentiering: näringslivet 1870–1970", i Lars-Göran Tedebrand (red.), *Sundsvalls historia, del 2* (Sundsvall 1997) s. 7–65; Lars-Göran Tedebrand, "Gamla och nya stadsbor efter 1860", i *ibid.* s. 101–136; Vikström (2003) s. 69–123.

25. Alm Stenflo (1994) s. 1–11, 37–40, 51–58.

Frågan är nu hur kyrkböckerna beskriver Sundsvallskvinnornas arbeten. Kvinnor yngre än 15 och äldre än 65 år har utelämnats för att ringa in dem som främst var aktiva på arbetsmarknaden år 1870, 1880 och 1890.²⁶ Då visar det sig att yrkesuppgifter endast föreligger för ungefär var tredje Sundsvallskvinna. Det beror i hög grad på att gifta kvinnor och änkor inte redovisade med yrken i kyrkböckerna utan som hustrur och änkor. De definierades mycket riktigt i relation till sina män och hushåll, som bland andra Desley Deacon, Hege Roll-Hansen och Anita Nyberg påpekat.²⁷ Ibland förekommer beteckningar som arbetarhustru/-änka, eller smedshustru/-änka, vilka indikerar makens sysselsättning. Denna information använder ofta historiedemografer när kvinnor utan yrkesuppgifter ska klassificeras efter socialgrupper för att förbereda kvantitativa analyser. Hustruns eller änkans status blir då densamma som makens.²⁸

Om vi bortser från gifta kvinnor och änkor för att enbart undersöka ensamstående kvinnor, visar det sig att försörjningen fortfarande är okänd för omkring hälften. Förutom kvinnor som helt saknar yrkesangivelser återfinns dem prästen titulerade jungfru, demoiselle, mamsell, fröken eller noterade som exempelvis handlar- eller arbetardotter. Dessa beteckningar signalerar förvisso social status och bakgrund, men inte hur kvinnorna själva försörjde sig. Eftersom kyrkböckerna låg till grund för Sveriges folkräkningar ser det inte bättre ut där.²⁹ I Sundsvalls fall dominerar pigor (80–90 procent) den grupp av ogifta kvinnor som redovisas med yrkesuppgifter. Det kanske inte är så märkvärdigt eftersom staden saknade industrier som efterfrågade kvinnlig arbetskraft, men om befolkningshistoriska material har underskattat antalet arbetande kvinnor är pigornas numerär sannolikt överskattat. Deras antal och dominans skvallrar om att de utgjorde en heterogen grupp med skilda bakgrunder och olika sysselsättningar inom hushållssektorn. Det har också diskuterats om "piga" verkligen var en yrkesbeteckning och inte

26. Följande beräkningar av kyrkböckernas underrapportering av kvinnornas arbete baserar sig på DDB:s kyrkböcker för Sundsvalls stad under åren 1870, 1880 och 1890. År 1870 återfanns totalt 670 kvinnor i åldern 15–65 år med yrkesnoteringar; 999 kvinnor år 1880; och 1 237 kvinnor år 1890.

27. Deacon (1985); Roll-Hansen (2005); Nyberg (1994).

28. Se t.ex. Sören Edvinsson, *Den osunda staden: sociala skillnader i dödlighet i 1800-talets Sundsvall* (Umeå 1992) s. 41; Stefan Warg, *Familjen i gruvmiljö: migration, giftermålsmönster och fertilitet i norrbottnisk gruvindustri 1890–1930* (Umeå 2002) s. 41–44; Vikström (2003) s. 49–51.

29. Sköld (2001) s. 68–70; jfr fotnot 44.

svarare en titel för yngre kvinnor av lägre samhällsklass.³⁰ I Sundsvalls kyrkböcker minskade pigornas andel över tid bland ogifta kvinnor med kända yrkesuppgifter: från omkring 90 procent 1870 och 1880 till 80 procent 1890. Det kan antyda att kvinnor i högre grad utförde andra arbeten inom Sundsvalls tjänste-, handels- och hantverkssektorer. Formellt sett förbättrades kvinnors försörjningsmöjligheter och villkor något under 1800-talets andra hälft, exempelvis av näringsfrihetsförordningens utsträckning 1864 och myndighetsreformen 1884.³¹ Resten av uppsatsen ger information om hur Sundsvalls kvinnor fann sin försörjning trots att kyrkböckerna inte noterade dem som yrkesarbetande.

Material och metoder som synliggör 290 kvinnors försörjning i Sundsvall och speglar deras arbetsmarknad

Den här undersökningen tar hjälp av flera källor för att belysa kyrkböckernas underregistrering av kvinnors arbete i Sundsvall. Således tillämpas den källpluralistiska metod som bland andra Janken Myrdal diskuterat i *Historisk tidskrift* och som ”innebär att en forskare använder sig av flera källor för att besvara en specifik fråga”.³² Det framgick redan inledningsvis att lokalpressen lämnar upplysningar om kvinnors försörjning. *Sundsvalls tidning (ST)* var stadens liberala pressröst och etablerades 1841. Tolv år senare bildades den konservativa *Sundsvalls-*

30. Artæus (1992) s. 46–49, 63–79; Carlsson (1977) s. 11–16; Harnesk (1990) s. 25–31; Vikström (2003) s. 51.

31. Anita Göransson, ”Från släkt till marknad: ägande, arbete och äktenskap på 1800-talet”, i Yvonne Hirdman *et al.* (red.), *Kvinnohistoria: om kvinnors villkor från antiken till våra dagar* (Stockholm 1992) s. 104–121; Karin Widerberg, *Kvinnor, klasser och lagar 1750–1980* (Stockholm 1980) s. 53–72.

32. Janken Myrdal, ”Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket”, *Historisk tidskrift* 127:3 (2007) s. 495–504, citat s. 497. Metodens fördelar, men även brister, omnämns närmare där, bl.a. efterlyser Myrdal en kritisk bedömning av varje enskild källa och att jämförelser sker mellan dem. Källpluralismen påminner om tekniken att triangulera olika källor eller metoder (exempelvis kvantitativa och kvalitativa). Triangulering diskuteras mera inom samhällsvetenskaplig forskning och används för att öka resultatens tillförlitlighet enligt principen ju fler varianter av källor vi har tillgång till, desto säkrare slutsatser kan vi dra kring det fenomen vi studerar, se t.ex. Jo Moran-Ellis *et al.*, ”Triangulation and integration: processes, claims and implications”, *Qualitative research* 6:1 (2006) s. 45–59; Sandra Mathison, ”Why triangulate?”, *Educational researcher* 17:13 (1988) s. 13–17. Om källorna motsäger varandra, vilket ofta är fallet, riskerar det dock leda forskaren i tvivel. Likväl kan en triangulering av källor, liksom källpluralism, påvisa hur källor kompletterar varandra och ökar kunskapen om det problem som studeras, något som denna studie vill visa. Trianguleringsmetodens tillämpning och kunskaps-teoretiska följder diskuteras i Lotta Vikström, ”Identifying dissonant and complementary data on women through the triangulation of historical sources”, *International journal of social research methodology* 13:3 (2010) s. 211–221.

posten (SP). År 1879 utkom båda tidningarna, som vardera omfattade fyra sidor, tre dagar i veckan (tisdag, torsdag, lördag).³³ Sammantaget har hela år 1879 undersökts för att finna spår av kvinnors aktiviteter på Sundsvalls arbetsmarknad under en turbulent tid i stadens historia. En lågkonjunktur ledde fram till strejken i maj 1879 varefter det ekonomiska livet återhämtade sig.³⁴ För att möjliggöra en identifiering i DDB:s kyrkböcker av kvinnor som påträffas i tidningsmaterialet har annonser och kungörelser där kvinnor förekommer med namn prioriterats. Vanligare kvinnonamn och det faktum att alla individer som omnämns i tidningen inte nödvändigtvis var skrivna i Sundsvall har försvårat identifieringen av några kvinnor i DDB:s kyrkböcker. Totalt har 54 kvinnor återfunnits där.³⁵ Majoriteten tillhandahöll tjänster och varor som stadens allmänhet informerades om via annonser som kvinnorna, i likhet med Charlotte Grönhagen, uppenbarligen kunde bekosta. Här märks även några lärarinnor som påminner Sundsvallsborna om skolstarter.

Primärmaterialet till Kommerskollegii näringsstatistik har undersökts för perioden 1870–1890.³⁶ I städer var magistraten ålagd att årligen upprätta dessa primäruppgifter som skulle biläggas årsberättelserna till Kungl. Maj:t. De beskriver årligen personer som var verksamma som handlare, hantverkare och fabrikörer i Sundsvall. Här återfinns deras

33. Pressmaterialet för år 1879 är mikrofilm, Mikrofilmsarkivet, Umeå universitetsbibliotek. *Sundsvalls-posten (SP)* har undersökts för perioden 1/1–20/3 1879 och *Sundsvalls tidning (ST)* 22/3–30/12 1879. Stadens tidningar studeras närmare i Birgit Petersson, "Från Alwar och Skämt till moderna massmedier: pressens historia från 1841 till våra dagar", i Lars-Göran Tedebrand (red.), *Sundsvalls historia, del 3* (Sundsvall 1997) s. 152–202; Birgit Petersson, *Sundsvalls tidning 150 år: 1841–1991* (Sundsvall 1990).

34. Björklund (1997) s. 9–11.

35. Det utgör ca 85 procent av de namngivna kvinnor som påträffats i pressmaterialet 1879. Ungefär motsvarande andel kvinnor identifierades i näringsstatistiken och handelskalendrarna. Att bortfallet inte är större har flera orsaker. För det första, de kvinnor som påträffas i lokalpress, näringsstatistik och handelskalendrar bär mera sällan efternamn som slutar med "-son" eller "-dotter", förmodligen för att de inte har en arbetar- eller jordbrukarbakgrund där dessa efternamn var vanligare. För det andra informerar dessa källor om vid vilket tillfälle eller år kvinnan i fråga bedrev sin rörelse/verksamhet i Sundsvall. I Demografiska Databasens (DDB:s) vid Umeå universitet digitaliserade kyrkböcker finns varje individs närvaro i staden noterad. Därför kan kvinnor med identiska eller liknande namn i kyrkböckerna, som inte äger samma närvaro som den kvinnan som eftersöks och förekommer i ovanstående källmaterial, uteslutats. Även om patientregistren redovisar många kvinnor vars efternamn slutar med "-son" eller "-dotter", innehåller de uppgifter om patientens födelsedatum och boendeort/närvaro. Detta underlättar en identifiering av "rätt" kvinna i DDB:s digitaliserade kyrkböcker.

36. Primäruppgifter till näringsstatistiken för Sundsvalls stad 1870–1890, Kommerskollegium Kammarkontorets arkiv, Riksarkivet, Stockholm. Primäruppgifterna som används här, *Årsberättelser handlanden och hantverkare*, är inskannade för perioden 1863–1890, se SVAR:s hemsida <www.svar.se> 6/10 2010.

namn och antalet anställda efter kön samt data om den bevilling näringsidkaren erlade för sin rörelse varje år. Eftersom somliga nog sökte undkomma denna skatt kan vi misstänka en underregistrering i materialet. Magistraten hade också att följa Kommerskollegiums definitioner och kategoriseringar av olika näringsidkare, vilka kunde variera över tid och med förändrad lagstiftning. Även om forskare konstaterat att näringsstatistiken är behäftad med dessa och andra brister, ger den en bild av vilka individer som verkade inom vissa näringar i en stad ett specifikt år.³⁷ Jämfört med män förekommer förstås få kvinnliga handlare och hantverkare i materialet. I Sundsvall pendlade deras andel mellan 5 och 15 procent 1870–1890 – en period då näringsidkarna fördubblade sitt antal från omkring 200 till 400.³⁸ Totalt har 54 kvinnor identifierats i såväl näringsstatistiken som DDB:s digitaliserade kyrkböcker.

I handelskalendrarna, som påminner om vår tids Eniro/Gula Sidorna, informerades företag och/eller personer inom handels-, hantverks-, service- och industrisektorn allmänheten i Sveriges städer och köpingar om sina varor och tjänster. Uppgifterna är kortfattade, exempelvis återfinns i Sundsvall en "Cornell, Carolina, frkn, modev" i *Sveriges handelskalender 1883–1884*. Hennes namn och att hon verkade i staden 1883–1884 möjliggör en identifiering av fröken Cornell i DDB:s kyrkböcker för att se om de, som handelskalendrarna, uppger att hon tillhandahöll modevaror. Även kvinnliga tjänstemän inom bank- och telegrafväsendet finns i kalendrarna, som varit föremål för forskning och källkritisk behandling. Förekomst där, vilket förefaller ha varit kostnadsfri, byggde på entreprenörernas självrapportering men också på uppgifter från Kommerskollegium samt från post- och järnvägstjänstemän på orten.³⁹ Handelskalendrarna utkom varje, vartannat eller vart tredje år under perioden 1870–1890 och här har 27 kvinnor återfunnits i kyrkböckerna.⁴⁰

37. En utförligare presentation och kritik av primäruppgifterna till Kommerskollegii näringsstatistik återfinns i Mikael Svanberg, *Företagsamhet föder framgång: yrkeskarriärer och sociala nätverk bland företagarna i Sundsvall 1850–1900* (Umeå 1999) s. 57–63; Gustafson, (1976) s. 61–63, 212–218; Pontus Almroth & Svante Kolsgård, "Näringsliv", i Sven Hellström (red.), *Linköpings historia, del 4: tiden 1863–1910* (Linköping 1978) s. 350–51.

38. Svanberg (1999), s. 95–98.

39. Per Linton, *Med staden som marknad*, pågående avhandlingsarbete, Uppsala universitet; Tomas Nilson, *Framgång och vår herre: industriellt företagande, social struktur och karriärmönster i två svenska städer, Borås och Örebro 1890–1920* (Göteborg 2004) s. 259–67.

40. Sveriges handelskalendrar har utgivits av Albert Bonniers Förlag, Stockholm, och finns vid Umeå universitetsbibliotek. Vilka volymer som har undersökts för Sundsvalls vidkommande framgång av källhänvisningen, tabell 2.

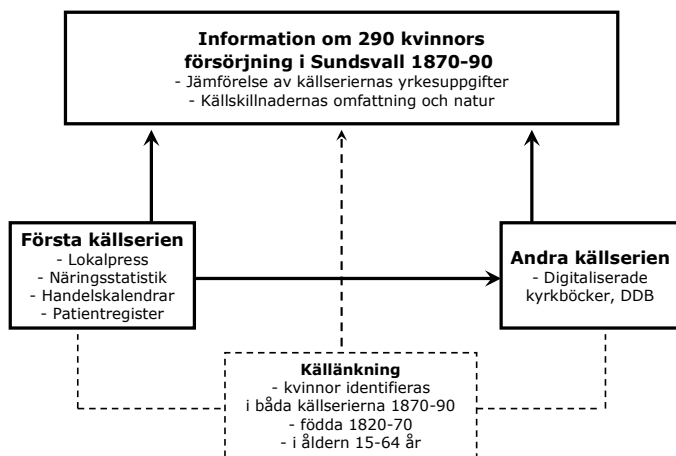
Att de inte är fler och främst består av kvinnliga tjänstemän beror på att kalendrarnas kvinnliga handlare och hantverkare redan hade påträffats i lokalpress eller näringsstatistik. Kvinnorna infångas och analyseras första gången de dyker upp i någon av källorna ovan.

Patientregister vid Sundsvalls länslasarett utgör ännu ett material varifrån kvinnors yrken har hämtats.⁴¹ I större utsträckning än källmaterialet ovan omfattar registren även kvinnor ur lägre samhällsskikt eftersom alla oavsett kön och börd ibland behövde uppsöka vård. Frånsett Sundsvalls mest välbärgade befolkning, som hellre anlidade privatläkare, gör forskning gällande att patienterna återspeglar stadens sociala struktur.⁴² Vid lasarettbesöket registrerades deras namn, födelsedatum, ålder, civilstånd, boendeort, sjukdom, in- och utskrivningsdatum eller, i förekommande fall, dödsdatum. I likhet med kyrkböckerna förekommer tyvärr få eller inga uppgifter om hustrurs och änkors arbete. Därför, och eftersom patientunderlaget är omfattande, undersöks endast ensamstående kvinnor som i åldern 15–44 år uppsökte lasarettet 1870–1890. Totalt rör det sig om 155 ogifta kvinnor. De har såväl yrkesuppgifter som boende i Sundsvall angivet i patientregistren. Tack vare en detaljerad individinformation har kvinnornas identitet kunnat fastställas i DDB:s kyrkböcker.

Av praktiska skäl benämns de fyra olika källmaterialen ovan den *första källserien* medan kyrkböckerna bildar *andra källserien*. Det är lätt att glömma bort att de senare faktiskt består av en rad källor: husförhörlängder, in- och utflyttningslängder samt ministerialböcker över födda, vigda och döda individer. Metodologiskt bygger undersökningen på att kvinnor som påträffas i första källserien eftersöks i kyrkböckerna för att dels möjliggöra en jämförelse av hur de båda källserierna beskriver kvinnors arbeten i Sundsvall ett specifikt år under perioden 1870–1890, dels diskutera varför likheter respektive skillnader infinner sig. Figur 1 beskriver schematiskt angreppssättet.

41. DDB har registrerat och digitaliserat annat material än kyrkböcker och hit hör patientregister för Sundsvalls och Härnösands länslasarett, se Patientregister 1870–1890, Sundsvalls länslasarett, DDB. Med hjälp av den förhållandevis detaljrika individinformation som patientregistren dokumenterar (patientens namn, födelsedata, bostadsort m.m.) har DDB genomfört en preliminär länkning på individnivå mellan patientregistren och kyrkböckerna; en länkning som kontrollerats av mig. 20 kvinnor som saknar yrkesbeteckning i patientregistren eller endast noterats med titel (i regel jungfrur) har uteslutits.

42. Anders Brändström, "Myt eller verklighet? Patienter på Sundsvalls lasarett 1844–1900", i dens., Tom Ericsson, Agneta Guillemot & Lennart Lundmark (red.), *Historia nu: 18 Umeåforskare om det förflutna* (Umeå 1988) s. 14; Anna Lundberg, *Care and coercion: medical knowledge, social policy and patients with venereal disease in Sweden 1785–1903* (Umeå 1999) s. 46–49.

FIGUR 1. Modell över undersökningens källor och angreppssätt. Efter att kvinnorna har påträffats i första källserien ett år under perioden 1870–1890, identifieras de i Demografiska Databasens (DDB) digitaliserade kyrkböcker över Sundsvall samma år. Källänkningen sker på individnivå och möjliggör en jämförelse av hur olika de båda källserierna beskriver 290 kvinnors ekonomiska aktiviteter på Sundsvalls arbetsmarknad under undersökningsperioden.

DDB:s digitalisering och länkning av Sundsvalls olika kyrkböcker har underlättat analysens genomförande. Digitaliseringen sträcker sig från 1700-talet fram till 1892 och är källtroget utförd, vilket innebär att prästens stavningsfel, förkortningar och luckor som bland annat bränder förorsakat kvarstår i materialets digitaliserade form. Därför föreligger ibland ofullständig information även om kyrkböckerna i Sundsvalls fall är välbehållna för undersökningsperioden. Kvinnorna i första källserien har återfunnits i kyrkböckerna genom sökningar på namn och andra personuppgifter i DDB:s webbaserade sökprogram "Indiko – kyrkböcker på nätet".⁴³ Indiko återger demografiska uppgifter om kvinnorna och

43. Sökprogrammet "Indiko" och Sundsvalls kyrkböcker är tillgängliga via DDB:s hemsida <www.ddb.umu.se> 6/10 2010.

finns yrkesuppgifter jämförs dessa med dem som första källserien redovisar. Samtliga 290 kvinnor undersöks vid den tidpunkten de enligt första källserien utförde sina arbeten. Således studeras Charlotte Grönhagen i kyrkböckerna år 1879 eftersom hon i maj det året annonserade om sin damgarderob.

För att underlätta en uppskattning av hur yrkesuppgifterna skiljer sig åt mellan första och andra källserien har kvinnornas yrkesangivelser kodats och indelats i socialgrupper som, om än något modifierade här, ansluter till den klassificering som socialhistoriker och historiedemografer använder sig av.⁴⁴ Baserad på information i första källseriens olika material återger tabell 1 samtliga 290 kvinnors socialgruppstillhörighet. Om de därmed var att betrakta som förvärvsarbetande på Sundsvalls formella arbetsmarknad är osäkert. Beroende på arbetstillfällena och familjeförhållande kan undersökningens kvinnor ha jobbat deltid, periodvis, eller utfört arbetet informellt. Oavsett vilket, betraktas varje uppgift om deras försörjningssätt som värdefull, eftersom det komplicerade källäget länge dolt kvinnors sysselsättning.

Att mot bakgrund av den information som föreligger i första källserien inordna kvinnorna i ett standardiserat klassificeringssystem är ett sätt att synliggöra och sortera deras olika arbeten som underlättar jämförelsen med kyrkböckerna. I Charlotte Grönhagens fall betyder det att hon med stöd av sin damgarderob definieras som handelsidkare och hamnar bland småföretagarna tillsammans med modister, fotografer och restauratriser eller kvinnor som endast beskrivs som handlingskor.

44. Att ordna individer efter en socialgruppsindelning och vad denna för historiska befolkningar egentligen skall grunda sig på har diskuterats bland historiker. Prästernas primära uppgift bestod inte av att ge underlag för en social klassificering, utan kyrkböckernas yrkesuppgifter får vi på köpet. Ytterligare problem infinner sig när yrkesinformationen är fragmentarisk, som i kvinnornas fall, eller när kvinnor skall inordnas i klassifikationssystem som anpassats till män. Den indelning som använts här begränsar sig till de fyra socialgrupper som kvinnorna genom befintliga yrkesuppgifter representerar (se figur 2 och tabell 1). Eftersom inga fall återfinns i högre socialgrupper (storföretagare och högre tjänstemän) utgår dessa grupper. Kvinnor som endast har noteras som "pigor" bildar en underkategori inom gruppen okvalificerade arbetare. Indelningen grundar sig på DDB:s yrkeskodning som anknyter till det standardiserade klassificeringssystemet "HISCO", se Marco H.H.D. van Leeuwen, Ineke Maas & Andrew Miles, *HISCO: historical international standard classification of occupations* (Leuven 2002). För en diskussion kring svårigheterna att fånga social struktur via befolkningshistoriska material, se Carl Göran Andrä, "Ett socialhistoriens dilemma: några försök att definiera sociala grupper och klasser i svensk historia", *Historisk tidskrift* 98:1 (1978) s. 2–9; Edvinsson (1992) s. 38–43; Göran Fredriksson, "Social rörlighet eller historisk förändring: en studie av svensk socialhistoria", *Häftena för kritiska studier* 13:1 (1980) s. 15–49; Gustafson (1976) s. 97–115; Vikström (2003) s. 49–51.

TABELL 1. Socialgruppstillhörighet baserad på kvinnornas yrkesuppgifter i första källserien ett år under perioden 1870–1890 samt exempel på frekventare yrken/branscher som kvinnor inom respektive socialgrupp representerade.

Socialgrupps- tillhörighet	Första källserien				Totalt	
	Lokal press	Närings- statistik	Handels- kalendrar	Patient- register	N	%
1. Småföretagare	26	44	3	1	74	25.5
(modist, sybehörs-, modehandlerska)	(5)	(6)	(1)	–		
(restauratris, kafé-, hotell-, vårdshusvärd)	(5)	(1)	(1)	–		
(speceri-, frukt-, brödhandlerska)	(3)	(4)	–	–		
(fotograf)	(3)	(2)	–	–		
(tobaks-, blomster-, leksakshandlerska)	(3)	(1)	–	–		
2. Lägre tjänstemän	17	–	22	–	39	13.5
(lärarinna)	(13)	–	–	–		
(bokhållare, kassör)	(1)	–	(10)	–		
(telegrafist, telefonist)	(1)	–	(11)	–		
3. Kvalificerade arbetare	5	10	1	9	25	8.6
(sömmerska, stickerska)	(3)	–	–	(7)		
(frisörska)	(2)	–	–	–		
(sockerbagare)	–	(3)	–	–		
(sko-, segelmakare)	–	(2)	(1)	–		
(guldsmed)	–	(2)	–	–		
4a. Okvalificerade arbetare	6	–	1	62	69	23.8
(arbeterska)	–	–	–	(4)		
(hushållerska)	–	–	–	(7)		
(tjänstepiga/-flicka/-kvinna)	–	–	–	(33)		
(tvätterska, strykerska, städerska)	(2)	–	–	(1)		
(prostituerad/filles publique)	(2)	–	–	(17)		
4b. Pigor	–	–	–	83	83	28.6
Totalt	54	54	27	155	290	100

Källor: Se tabell 2, s. 44.

Inga kvinnor i den här studien, och knappast heller i 1800-talets Sverige i övrigt, nådde av egen arbetskraft högre upp än till småföretagargruppen i klassifikationssystemet där högre tjänstemän och storföretagare återfinns. Även om de 74 handelskvinnorna i tabell 1 inbördes skilde sig åt avseende affärsrörelsens varor och omsättning föreligger sällan information i tidningarna, näringsstatistiken eller handelskalendrarna som möjliggör en finare indelning. Om kvinnorna själva förestod sin affärs- eller hantverksrörelse, eller hade någon anställd för detta, framkommer inte heller.⁴⁵ Likväl indikerar första källserien hur kvinnorna fann sin försörjning.

Lärarynkor, telegrafister och telefonister klassificeras som lägre tjänstemän, totalt 39 kvinnor. Av tabell 1 framgår att några kvinnliga kassörer, kassakontrollörer eller bokhållare noterades i handelskalendrarna i samband med att Sundsvalls bankpersonal redovisades. Gruppen lägre tjänstemän följs av yrkesutbildade arbetare som brukar domineras av hantverkare. Här rör det sig om 25 kvinnor, främst sömmerskor men även några kokerskor. Att kvinnliga skomakare och bagare redovisas beror på att änkor har övertagit, eller hustrur förestod, sin makes hantverk.

Efter hantverkargruppen återfinns 69 okvalificerade arbetare där kvinnor som bara benämndes pigor bildar en egen kategori. Denna socialgrupp inkluderar ett fåtal hushållerskor, tvätterskor och strykerskor. Beteckningen "arbeterska" var sällsynt. Tabell 1 redovisar 33 tjänstepigor, tjänsteflickor och tjänstekvinnor eftersom yrkesangivelserna var något utförligare förda i patientregistren än i kyrkböckerna. Det kan betyda att dessa kvinnor upprätthöll en pigtjänst, åtminstone när de uppsökte vård. Intressant nog noteras 19 prostituerade kvinnor. Efter att ha häktats för osedlighet beskrevs två av dem så i lokalpressens avdelning för rättegångs- och polissaker. Övriga 17 titulerades *fille publique* i patientregistren, ofta i samband med vård för veneriska sjukdomar. Att kvinnor tvingades försörja sig så rapporterade Sundsvalls poliskommissarie, Ernst Wilhelm Hellman, i *ST* den 1 februari 1879: "Antalet prostituerade qwinspersoner härstädes har under de senare åren varierat mellan 50 och 100 samt utgör nu omkring 60."

Indirekt torde sågverksindustrin och de inflyttande män och familjer

45. Näringsstatistiken visar emellertid antalet anställda efter kön som handlare och hantverkare eventuellt hade. Så var ytterst sällan fallet bland kvinnorna, varför de är att betrakta som självförsörjare.

den lockade ha skapat en arbetsmarknad och sysselsättningsmöjligheter för stadens kvinnor. Sundsvalls lokalpress ger information som styrker antagandet. Hösten 1879 besökte etnologen, publicisten och liberalen Ernst Beckman trakten för att studera sågverksmiljöns ohälsosamma arbets- och bostadsförhållanden, vilka ansågs ha bidragit till strejken under våren. Några av hans iakttagelser återfinns i *ST*:

Stundom händer det att tre, fyra unga karlar inhysas i ett för familj afsedt rum och der taga sig en flicka som hushållerska. Stundom är denna qvinna syster till någon af dem, stundom icke. I alla händelser är detta ett oskick, som af aktning för hennes heder och arbetarens anseende icke borde tillåtas.⁴⁶

Av Beckman framgår att pigor inte alltid tog anställning i medel- eller överklassens hushåll, eller ens anställdes av en enskild hushållsföreståndare. Ensamtstående arbetare behövde också en kvinna som lagade mat åt dem, tvättade deras kläder och städade ibland. Genom att utföra dessa hushållssysslor kunde en piga troligen tjäna flera män eller hushåll, särskilt som dessa knappast hade råd att hålla sig med piga på heltid. Bakom alla pigor i Sundsvalls kyrkböcker kan denna typ av pigor dölja sig. Beckman ogillade detta, dels eftersom pigor skulle anställas i enlighet med tjänstehjonsstadgans föreskrifter, dels för att ogifta personer av skilda kön inte skulle vistas under samma tak. Även andra arbetande kvinnor oroade honom:

'Ballastfruntimmerna', såsom man kallar de qvinnor, hvilka biträda vid lossningen af de ankommande fartygens ballast, togo sig under arbetet litet emellan en styrketår, och när qvinnorna lastade splitved eller staf, gjorde punschflaskorna flitigt sin rund på pråmarne. Mödrar, som måhända hade späda barn i hemmet, fördrefvo sin tid utomhus, stundom spelade de raffel om klockor, kläder m.m., hvarvid den som vann fick bestå dryckesvaror. Stundom salade de till sorgligt beryktade 'käringskalas', vid hvilka punsch- eller vinbuteljen täflade om hedersrummet med den kärälskliga kaffepannan.⁴⁷

46. *ST* 4/9 1879. Ernst Beckman har varit föremål för forskning, se Marika Hedin, *Ett liberalt dilemma: Ernst Beckman, Emilia Broomé, G H von Koch och den sociala frågan 1880–1930* (Stockholm 2002). Några av Beckmans observationer i Sundsvallsområdet 1879 återfinns i Barbro Björk & Jan-Bertil Schnell (red.), *Sundsvallsstrejken 1879: samtida dokument och historisk belysning* (Sundsvall 1979) s. 121–178.

47. *ST* 13/9 1879.

Beckmans citat indikerar att hustrur och mödrar tog upp arbete i anslutning till sågverken och hamnen. Även om hans observationer främst berörde sågverken i Sundsvalls kranssocknar, fanns flera på promenadavstånd från staden där hamnen låg. I enlighet med tidens könsföreställningar, som knöt kvinnor och deras göromål till hushållsfären, betraktade Beckman utomhusarbete som opassande för kvinnor. När dessutom lågkonjunkturer lett till strejk och arbetsbrist skulle inte kvinnorna med sina lägre löner konkurrera med männen om jobben utan i stället ansvara för hem och barn. I sin utredning från 1879, som föreslog åtgärder gällande arbetarnas ställning vid sågverken, menade Västernorrlands landshövding, Curry Treffenberg, att kvinnorna måste befrias från sina smutsiga arbetsuppgifter vid sågverken – också en strategi att spara jobben åt familjeförsörjande män.⁴⁸ Samtidigt antyder hans rekommendation att kvinnor faktiskt utförde arbeten i anslutning till sågverksindustrin, fastän varken kyrkböcker eller sågverkens lönelistor gör detta gällande.⁴⁹

*Källjämförelser avslöjar kyrkböckernas underregistrering
– dess omfattning, natur och orsaker*

Tack vare uppgifter hämtade ur första källserien föreligger information om hur 290 kvinnor försörjde sig i Sundsvall under perioden 1870–1890. Mot bakgrund av kyrkböckernas ofullständiga dokumentation kan vi misstänka att de skiljer sig åt i sin beskrivning av kvinnornas försörjning. Frågan är i vilken utsträckning så är fallet och hur avvikelserna närmare ser ut. Tabell 2 ger några besked genom att jämföra källseriernas yrkesuppgifter för en och samma kvinna samma år.

48. *Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anstälde arbetarnes ställning* (Sundsvall 1880) s. 33–35, 51–55.

49. Beträffande kvinnors frånvaro i lönelistorna, se Maria Bergman, *Constructing communities: the establishment and demographic development of sawmill communities in the Sundsvall district, 1850–1890* (Umeå 2010) s. 103–104; Lasse Cornell, *Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860–1890: arbete, levnadsförhållanden, rekrytering* (Göteborg 1982) s. 115–22. Att kvinnor ändå utförde vissa arbeten i anslutning till sågverksproduktionen framgår i Anders Björklund, *Splitvedjantor och andra arbeterskor vid de norrländska lastageplatserna* (Uppsala 1977).

TABELL 2. *Avvikelse av kvinnornas yrkesuppgifter vid en jämförelse av första respektive andra källserien ett år under perioden 1870–1890. Relativ fördelning bland samtliga kvinnor och ogifta kvinnor (N=290).*

Typ av källmaterial	Andra källserien: Kyrkböcker		Antal
	Samtliga kvinnor	Ogifta kvinnor	
Sundsvalls lokalpress (1879)	83	75	54
Näringsstatistik (1870–90)	82	19	54
Handelskalendrar (1870–90)	100	100	27
Patientregister (1870–90)	53	53	155
Avvikelse totalt (%)	70	60	

Källor: Första källserien: *Sundsvalls-posten* (SP) 1/1–20/3 1879 och *Sundsvalls tidning* (ST) 22/3–30/12 1879, Mikrofilsarkivet, Umeå universitetsbibliotek; Primäruppgifter till näringsstatistiken för Sundsvalls stad 1870–1890, Kommerskollegium Kammarkontorets arkiv, Riksarkivet, Stockholm; *Sveriges Handelskalendrar* 1870–1890, Albert Bonniers Förlag, Stockholm, Umeå universitetsbibliotek (sjätte årgången, 1873–1874; sjunde årgången, 1875–76; åttonde årgången, 1877–1878; tionde årgången, 1881–1882; elfte årgången, 1883–1884; trettonde årgången, 1887–1888; fjortonde Årgången, 1889–1990); Patientregister 1870–1890, Sundsvalls länslasarett, Demografiska Databasen (DDB), Umeå universitet.

Andra källserien: Digitaliserade kyrkböcker över Sundsvalls stad, Demografiska Databasen (DDB), Umeå universitet.

Förklaringar: Med ogifta kvinnor avses ensamstående kvinnor, ej hustrur och änkor. Eftersom kvinnor ur patientregistren uteslutande är ogifta blir källavvikelsen i deras fall densamma i kolumnen för samtliga kvinnor tabellen. Med avvikelse avses att kvinnorna: a) helt saknar yrkesuppgift i kyrkböckerna men utför något arbete enligt första källserien; eller b) tituleras som hustru, änka, demoiselle, jungfru, dotter etc. i kyrkböckerna men utför arbete enligt första källserien; eller c) att kvinnor med yrkesuppgift i båda källserierna byter socialgrupp vid en jämförelse.

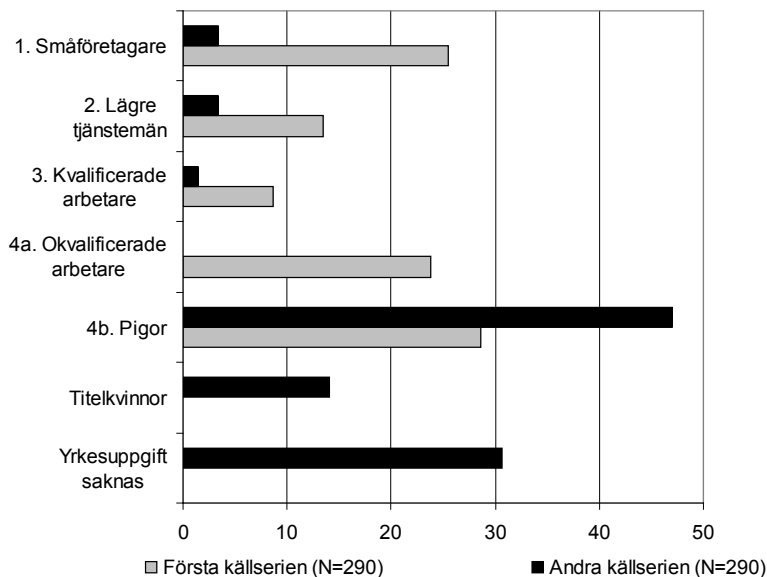
Totalt sett avviker de båda källseriernas yrkesuppgifter i 70 procent av fallen. Med avvikelse avses att kvinnorna: a) helt saknar yrkesnotering i kyrkböckerna men utförde något arbete enligt första källserien; eller b) tituleras som hustru, änka, demoiselle, jungfru, dotter et cetera i kyrkböckerna men utförde arbete enligt första källserien, som till exempel Charlotte Grönhagen gjorde; eller c) att kvinnor med yrkesuppgift i båda källserierna byter socialgrupp vid en jämförelse. Det senare innebär exempelvis att en piga i kyrkböckerna försörjde sig som sömmerska enligt första källserien, eller att en kokerska visar sig vara handelsidkare. Källskillnadernas natur diskuteras närmare nedan. Vi kan tills vidare

konstatera att endast en kvinna av tre äger identiska yrkesuppgifter i båda källserierna. Av tabell 2 framgår civilståndets betydelse eftersom kyrkböckernas uppgifter avviker i högre grad för gifta kvinnor. Det illustrerar hur befolkningshistoriska material reflekterar samtidens normativa föreställningar kring kön, familj och arbete, vilket diskuterades inledningsvis. Att kvinnornas sociala tillhörighet också påverkar källavvikelsens omfattning indikeras av att den är lägre mellan patientregistren och kyrkböckerna, trots att den uppgår till 50 procent. Resultatet tangerar den avvikelse Kris Inwood och Richard Reid fann när Ontarios folkräkningars beskrivning av ogifta kvinnors arbete 1870 jämfördes med listor över fabriksanställda.⁵⁰ Att överensstämmelsen mellan patientregister och kyrkböcker är något bättre förklaras av att de kvinnliga patienter, vars yrkesnoteringar undersöks här, var ogifta och inte hade någon make som eventuellt sörjde för dem. Det har också att göra med att patientregistren, precis som Inwoods och Reids fabrikslistor, i högre grad än handelskalendrar och näringsstatistik fångar in kvinnor i lägre samhällsskikt, som måste försörja sig och som av sin närmaste omgivning och samhället förväntades göra det. Därför är åtminstone varannan ogift kvinna i patientregistren yrkesutövande också enligt kyrkböckerna. Denna avvikelse framträder som mindre betydande i jämförelse med den på nästan 90 procent som Berglund fann för de 327 kvinnor han undersökte med hjälp av Jönköpings Tändsticksfabriks listor över anställda 1875.⁵¹

Att göra omedelbara jämförelser med andra undersökningsresultat är dock vanskligt. Befolkningshistoriska källmaterial varierar över tid och rum och för svenskt vidkommande också beroende av prästernas nit och flit. Det fåtal forskare som har utvärderat detta material använder källor av olika karaktär, alltifrån näringsstatistik över handlare och hantverkare till listor över anställda på olika fabriker. Eftersom källmaterialen berör olika verksamheter och industrier varierar individerna som dokumenteras avseende kön, ålder och civilstånd. Detta påverkar i vilken utsträckning yrkesuppgifter avviker från kyrkböckerna och det får också konsekvenser för jämförelser mellan olika studier. Likväl påvisar samtliga undersökningar att särskilt kvinnors yrkesverksamheter är ytterst bristfälligt rapporterade i befolkningshistoriska material.

50. Inwood & Reid (2001) s. 65.

51. Berglund (1978) s. 67.

FIGUR 2. Jämförelse av kvinnornas socialgruppstillhörighet baserad på yrkesuppgifter hämtade ur första respektive andra källserien ett år under perioden 1870–1890. Relativ fördelning.

Källor: Se tabell 2.

Förklaringar: Socialgruppsindelningen följer nedan, liksom några frekventa yrken som kvinnorna inom varje grupp noterades för, frånsett pigor som särredovisas (se även tabell 1). Högre socialgrupper (storföretagare; högre tjänstemän) och bönder utelämnas då inga kvinnor har yrkesnoteringar som klassificerar dem dit.

1. Småföretagare – handelsidkerska, handlerska, restauratris, värdsidkerska
2. Lägre tjänstemän – lärarinna, barnmorska, sjuksköterska
3. Kvalificerade arbetare – sömmerska, kokerska, bagerska, syngfru
- 4a. Okvalificerade arbetare – hushållerska, strykerska, arbeterska
- 4b. Pigor
- Titelkvinnor – demoiselle, mamsell, jungfru

Figur 2 åskådliggör hur källavvikelserna närmare ser ut efter socialgruppstillhörighet. Resultaten genereras återigen av första respektive andra källseriens yrkesuppgifter av undersökningens 290 kvinnor som jämförs samma år. Den första källseriens yrkesbeskrivningar ger en mer varierad socialgruppsfördelning än kyrkböckerna. Enligt de senare var knappt 10 procent verksamma som småföretagare, lägre tjänstemän eller kvalificerade arbeterskor. Majoriteten, 47 procent, noterades som pigor.

En ungefär lika stor andel utgörs av titelkvinnor och de som saknar yrkesuppgifter i kyrkböckerna. Av första källserien framgår att de ofta var småföretagare eller lägre tjänstemän.

Tabell 3 visar hur kvinnorna skiftar kategori enligt källseriernas socialgruppsindelning det år jämförelsen äger rum. Bland de 89 kvinnor som saknar yrkesuppgifter i kyrkböckerna återfinns exempelvis 29 som småföretagare och 23 som lägre tjänstemän. Ett liknande mönster infinner sig för titelkvinnornas del. Det framgår vidare att de 136 kvinnor som kyrkböckerna beskriver som pigor definierades som tjänstekvinnor och hushållerskor och därför dyker upp i gruppen okvalificerade arbetare. Det innebär ingen socialgruppsförändring, men nyanserar något kyrkböckernas alla pigor. Åtta av dem hamnar rent av i småföretagargruppen. Av tabell 3 framgår att ju lägre ned i socialgruppshierarkin kvinnorna mot bakgrund av sina yrkesuppgifter sorterar, desto mindre avviker kyrkböckernas yrkesnotering från den angiven i första källserien.

TABELL 3. Jämförelse av kvinnors socialgruppstillhörighet baserad på yrkesuppgifter hämtade ur första respektive andra källserien ett år under perioden 1870–1890. Absolut fördelning.

<i>Andra källserien: Kyrkböcker</i>	<i>Första källserien Socialgruppstillhörighet</i>					<i>Titel- kvinnor saknas</i>	<i>Yrke</i>	<i>Totalt</i>
	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4a</i>	<i>4b</i>			
<i>Socialgruppstillhörighet</i>								
1. Småföretagare	9	5	1	–	8	22	29	74
2. Lägre tjänstemän	1	5	–	–	1	9	23	39
3. Kvalificerade arbeterskor	–	–	3	–	6	3	13	25
4a. Okvalificerade arbeterskor	–	–	–	–	49	4	16	69
4b. Pigor	–	–	–	–	72	3	8	83
Totalt (N)	10	10	4	–	136	41	89	290

Källor: Se tabell 1 och 2.

Hur kan de källavvikelser som infunnit sig bland undersökningens 290 kvinnor förklaras? Resultaten anknyter till den forskning som presenterades inledningsvis som konstaterar att underregistreringen av kvinnors arbete i befolkningshistoriska material finner sin avgörande förklaring i dåtida föreställningar om könen. Förvärvsarbete och produktion förknippades med män, som betraktades som familjeförsörjare,

medan kvinnor tillskrevs en reproduktiv roll som knöt dem till hem, barn och hushåll. Sundsvalls kyrkbokföring återspeglar dessa föreställningar om könen. När främst män ansågs bidra till landets arbetskraft och välstånd var präster inte heller ålagda av myndigheterna att föra noggranna noteringar om kvinnors arbeten. De osynliggjordes därmed som aktörer på arbetsmarknaden, vilket föranlett svårigheter att få kunskap om kvinnors yrkesverksamheter i historien.

Det är viktigt att erinra om det sammanhang och syfte olika källor tillkommit i, eftersom det kan resultera i avvikelser mellan dem. Befolkningshistoriska material manifesterar den sida av individens sociala identitet som avser familje- och hushållstillhörighet. Hushållsföreståndaren, oftast en man, utgjorde den primära figuren vars yrke registrerades och till vilken övriga individer knöts av präster och folkräknare. Enligt Inwood och Reid beror detta sannolikt på att man identifierade sig i förhållande till hushållet/familjen. I så fall är det inte så märkvärdigt om kyrkböckerna beskriver kvinnorna som hustrur, mödrar eller döttrar till mer eller mindre välbeställda män. I de fabrikslistor som Inwood och Reid men också Berglund undersöker framkommer däremot de anställdas yrkesidentitet och hur skickligheten skiftar mellan dem.⁵² I lokalpress och handelskalendrar kunde den här undersökningens kvinnor själva beskriva vilka varor och tjänster de hade att erbjuda Sundsvallsborna. Här syns spår av deras yrkesidentitet och kvalifikationer. I näringsstatistiken framkommer detta också tydligare än i kyrkböckerna och så är även fallet för patientregistren, som inte upprättades på familjebasis. Därför överträffar första källseriens material kyrkböckerna i sin dokumentation av kvinnors arbeten.

Det finns fler förklaringar som sammanhänger med tidens könsföreställningar och källornas tillkomst och karaktär. De mångsidiga verksamheter som kännetecknade kvinnorna ovan kunde vara tillfälliga och föränderliga och kan därför ha undgått registrering i kyrkböckerna. Arbetarklassens kvinnor utförde säkert flera arbeten parallellt för att försörja sig eller sina nära. Kanske erbjöd de städning och tvättning samtidigt som syarbeten utfördes i hemmet där också spisgäster kunde

52. Inwood & Reid (2001) s. 65; Berglund (1978); Gustafson (1976). Hur kvinnors, och mäns, yrkesidentitet och familjetillhörighet manifesteras i helt andra källor och sammanhang, bland exempelvis sömmerskor i revolutionens Paris 1848, framgår av Joan Wallach Scott, "Work identities for men and women: the politics of work and family in the Parisian garment trades in 1848", i dens. (1999 [1988]) s. 93–112.

tas emot. Periodvis kan de ha sålt sina produkter från bostaden, torg och bod. Denna flexibilitet och frånvaro av stadigvarande anställning i kombination med de hushållsnära varor och tjänster kvinnorna oftast tillhandhöll kan ha bidragit till kyrkböckernas bristfälliga redovisning av deras arbeten. Kanske somliga kvinnor inte uppgav för prästen hur de försörjde sig eller sina anhöriga, särskilt inte döttrar till män av högre social rang som beskrivs som demoiseller i kyrkböckerna. De påverkades troligen av samtida uppfattningar om vilka beteenden och sysslor som förknippades med deras klass- och könstillhörighet. I likhet med hustrur skulle demoiseller försörjas av sina manliga släktingar. Misslyckades männen med detta kunde det vara förknippat med skam för dem eller deras kvinnliga anhöriga att upplysa prästen om att de arbetade eller idkade handel för att bidra till sin egen eller familjens överlevnad. Dessutom är det ovisst om kvinnor, fränsett änkor, förde sin egen talan inför prästen, eller om maken, fadern eller hushållsföreståndaren lämnade uppgifter om hur kvinnor i deras närhet fann sin försörjning. Detta kan eventuellt också förklara kyrkböckernas underskattning av kvinnors faktiska arbeten.

Tillsammans kompletterar källorna varandra

Tabell 4 presenterar nio kvinnor närmare för att tydliggöra hur första respektive andra källseriens yrkesuppgifter skiljer sig åt, men också för att visa att källserierna kompletterar varandra. Kyrkböckerna innehåller nämligen demografiska upplysningar som ger perspektiv på de arbeten kvinnorna utförde enligt första källserien. Vi förstår att Märta Westerstrand (fall 3) inte gärna kunde tjäna i andras hushåll 1879 fastän kyrkböckerna noterar henne som piga, eftersom hon var ensamstående småbarnsmor. Hennes annons påminner om en situation som kvinnor fortfarande konfronteras med, nämligen hur arbete kan förenas med moderskap och familj.⁵³ Märta löste detta genom att sy på maskin i sin bostad där hon tog emot bomull, ylle, kunder och beställningar, samtidigt som hon förmodligen höll uppsikt över barnen. Ytterligare en bakgrund till hennes annons utgjorde kanhända det faktum att Märta inte hade modern eller andra anhöriga i Sundsvall som eventuellt kunnat bistå med barnpassning. Att förtjänsten var liten och Märtas tillvaro inte den

53. Maria Stanfors, *Mellan arbete och familj: ett dilemma för kvinnor i 1900-talets Sverige* (Stockholm 2007).

lättaste vittnar hennes utomäktenskapliga barn, Märta Laura och Hugo Gotthard, om – inte minst förlusten av sonen 1880. Detta är händelser som kyrkböckerna redovisar. Enligt dem förblev Märta Westerstrand ogift piga fram till 1890. Patientregistren uppger att Maria Hammarberg (fall 9) också var sömmerska, fastän hon redovisas som piga i kyrkböckerna, precis som Märta. I Magdalena Olivia Lögdström (fall 8) återfinns ännu en piga. Av patientregistren att döma förefaller hon också ha haft en pigttjänst, åtminstone 1888 när hon besökte Sundsvalls lasarett.

TABELL 4. Information om nio kvinnors försörjning och familj hämtad ur första och andra källserien.

<i>Första källserien</i> Försörjningsuppgifter	<i>Andra källserien: Kyrkböcker</i> Demografiska uppgifter
<i>Namn, sysselsättning, källa</i>	<i>Ålder, civilstånd och sysselsättning det år yrkesuppgifter hämtats ur första källserien, samt andra demografiska data</i>
1. "Undertecknad förfärdigar hårarbeten väl och billigt, nu boende å Norrmalm... Anna Frost " (ST 8/4 1879)	1. 1879: 38-årig ogift jungfru, inga yrkesuppgifter Född i Mora, till Sundsvall från Mora 1878 Gifter sig med arbetaren Lars Andersson, juni 1879 Kvar i Sundsvall 1890, inga barn
2. "The samt godt portvin och sherry till otroligt billiga priser hos Helga Hægström " (SP 2/1 1879)	2. 1879: 33-årig demoiselle, ogift, inga yrkesuppgifter Född i Motala, till Sundsvall från Vreta kloster 1873 Inga anhöriga i staden, flyttar till Söderhamn 1880
3. "Maskinstickning. Ylle och bomull emottages af Märta Westerstrand " (SP 19/6 1879)	3. 1879: 35-årig ogift piga Född i Stigsjö, till Sundsvall från Härnösand 1872 Mor till två oäkta barn födda 1873 och 1876, ett avlidet 1880 Kvar i Sundsvall 1890, ytterligare ett oäkta barn, född 1880
4. Sofia Mathilda Blomdahl Telefonist (Sveriges Handelskalender, 1888)	4. 1888: 22 år, ogift, inga yrkesuppgifter Dotter till handlare avliden 1875, mor och syskon i staden Född i Selånger, till Sundsvall från Selånger 1869 Kvar i Sundsvall 1890, mor och syskon likaså
5. Hildur Eugenia Halén Kassakontrollör på bank (Sveriges Handelskalender, 1876)	5. 1876: 32-årig demoiselle, ogift, inga yrkesuppgifter Född i Stockholm, till Sundsvall från Stockholm 1876 Kvar i Sundsvall 1890, inga anhöriga i staden

- 6. Hulda Söderholm**
Handelsidkerska, specerier
(Näringsstatistiken, 1888)
6. 1888: 28 år, gift med bokhållare 1884, inga yrkesuppgifter
Född i Sundsvall, dotter till skomakare avliden 1886
Styvmor och syskon i staden, föder oäkta tvillingar 1881
Kvar i Sundsvall 1890, familjen likaså
- 7. Amanda Källberg**
Handelsidkerska, kappor
(Näringsstatistiken, 1879)
7. 1879: 37 år, gift med predikant 1874, inga yrkesuppgifter
Född i Vaddö, till Sundsvall från Alunda 1878
Mor till två barn födda 1875 och 1878, ett avlidet 1879
Utvandrad till Nordamerika med familj 1888
- 8. Magdalena Olivia Lögdström**
Tjänstepiga (Patientregistren, 1888)
8. 1888: 38-årig piga, inga anhöriga
Född i Sävar, till Sundsvall från Bygdeå 1879
Kvar i Sundsvall 1890
- 9. Maria Hammarberg**
Sömmerska (Patientregistren, 1870)
9. 1870: 33-årig piga, ogift, inga anhöriga
Född i Skön, till Sundsvall från Alnö 1877
Mor till tre oäkta barn 1872, 1876 och 1882, två avlidna
Kvar i Sundsvall 1890

Källor: Se tabell 2.

Den 22-åriga Sofia Mathilda Blomdahl (fall 4) jobbade inte alls enligt kyrkböckerna 1888. Däremot uppger de att hon var dotter till en avliden handlare i Sundsvall men hade mor och syskon kvar i livet. Faderns affär förklarar sannolikt varför Sofia inte beskrivs som piga i kyrkböckerna och inte heller försörjde sig som sådan enligt första källserien. Däremot förekommer hon som telefonist i handelskalendern 1888, vilket nog uppfattades som en lämplig sysselsättning för en handlardotter.

Jungfrun Anna Frost (fall 1), demoisellerna Helga Häggström (fall 2) och Hildur Halén (fall 5) exemplifierar tre av de kvinnor som kyrkböckerna endast tillskriver en titel. Tidningsannonser avslöjar dock att Anna Frost förfärdigade hårarbeten 1879 medan Helga Häggström sålde starkvaror. Handelskalendern gör gällande att Hildur Halén var kassakontrollör i en av stadens banker 1876. Vid det tillfälle då dessa tre kvinnor påträffas i första källserien hade heller ingen av dem anhöriga i Sundsvall, som eventuellt hade kunnat sörja för dem. Enligt kyrkböckerna stod Anna Frosts bröllop med arbetaren Lars Andersson för dörren. Helga Häggström flyttade till Härnösand 1880, medan Hildur Halén noterades som ogift demoiselle fram till 1890.

Att Charlotte Grönhagen inte var ensam om att vara maka och mor och samtidigt bedriva handel ger Hulda Söderholm (fall 6) och Amanda Källberg (fall 7) besked om. I kontrast till kyrkböckerna, där de anges som hustrur, beskriver näringsstatistiken dem som handlanden i specerier respektive kappor. Kyrkböckerna antyder att Hulda och Amanda i likhet med Charlotte Grönhagen själva förestod sina respektive affärsrörelser eftersom deras äkta hälfter ägnade sig åt andra sysselsättningar: herr Söderholm var bokhållare, herr Källberg predikant och herr Grönhagen bleckslagare. Det är ovisst om deras hustrur bedrev handel för att dryga ut en mager familjeinkomst, eller tog chansen att förtjäna egna pengar, som de hade rätt att själva förfoga över sedan 1874.⁵⁴

Fattigdom, oäkta barn och avsaknad av familjenätverk kunde utgöra orsaker till att kvinnor ägnade sig åt handel och hantverk, något som Märta Westerstrand (fall 3) möjligen exemplifierar. De flesta av undersökningens 74 handelskvinnor var och förblev ogifta under den period som studeras här – kanske för att bättre själva kunna råda över sina liv och rörelser. Om detta snarare förklaras av att de i regel befann sig i medelåldern, och därför inte hade de bästa förutsättningarna på Sundsvalls giftermålsmarknad, kan bara en utförligare demografisk analys av kvinnornas sociala situation och familjeförhållande via kyrkböckerna avgöra.

Undersökningens två källserier må vara oense i sin beskrivning av kvinnors arbeten, men de nio fall som presenteras närmare ovan visar att källorna kompletterar varandra. Även om fallet Charlotte Grönhagen inledningsvis fick illustrera hur bristfälligt befolkningshistoriska material dokumenterar kvinnors försörjning, kommer hon till liv i kyrkböckerna. Tabell 4 tydliggör vilken typ av information om Märta Westerstrand och ytterligare sju kvinnor som utelämnas ifall endast en av källserierna används. Förenade på individnivå lämnar de utomordentligt viktiga upplysningar om såväl kvinnors arbeten som familjeförhållanden – två faktorer som måste analyseras närmare och tillsammans för att avgöra deras position i historien. Digitalisering av historiska källor och utveckling av databaser, som den under uppbyggnad i Uppsala och DDB:s befolkningshistoriska material, ger möjlighet att sammanföra olika käl-

54. Tom Ericsson, "Limited opportunities? Female retailing in nineteenth-century Sweden", i Robert Beachy, Béatrice Craig & Alastair Owen (red.), *Women, business and finance in nineteenth-century Europe* (Oxford 2006) s. 139–151; Göransson (1992).

lor och genomföra omfattande analyser av kvinnor. Det behövs för att vinna kunskap och ökad förståelse för deras historiska villkor och erfarenheter, samt hur dessa varierat över tid och rum i förhållande till män.

Sammanfattande slutdiskussion

I särskilt tre avseenden lämnar undersökningen viktiga bidrag som berör det komplicerade käll- och forskningsläge som omger kvinnors försörjning i historien. För det första bekräftar och förstärker resultaten det tvivel som forskare rest beträffande befolkningshistoriska materials dokumentation av kvinnors arbete. För bara var tredje Sundsvalls-kvinna föreligger yrkesangivelser i kyrkböckerna som anger hur de fann sin försörjning 1870–1890. För omkring 70 procent av 290 kvinnor har yrkesuppgifter påträffats i andra källor, avvikande från dem kyrkböckerna anger. Trots att studien är begränsad numerärt sett måste resultaten betraktas som betydelsefulla. Den forskning som baserar sig på hur befolkningshistoriska material beskriver historiska populationer – varav hälften i normalfallet är kvinnor – är omfattande och inbegriper ofta socialgruppsindelningar som utgår från materialets befintliga yrkesuppgifter när resultat ska genereras och exempelvis förklara variationer i mortalitet och fertilitet. Undersökningens 290 kvinnor och deras arbeten indikerar vilka risker som kan infinna sig när historiedemografiska analyser omfattar kvinnor och källan utgörs av befolkningshistoriska material, även om de kyrkböcker som undersöks här råkar vara bland de bästa i världen.

För det andra ger resultaten ökad information om kvinnors arbete; en kunskap som belyser vilka möjligheter och begränsningar kvinnor konfronterades med i slutet av 1800-talet. Å ena sidan, och tack vare första källserien, representerar undersökningens kvinnor åtskilliga sysselsättningar. Å andra sidan erbjöd de "feminina" varor och tjänster som hörde hushållssektorn till och som de förmodligen kände till och utförde väl eftersom dessa sysslor förknippades med deras könstillhörighet. Modister, restauratriser, telefonister, lärarinnor, sömmerskor och tjänstepigor utmanade knappast sin samtids föreställningar om könen eller tävlade med männen, familjeförsörjarna, om jobb och löneinkomster. Men detta beror också på vilka kvinnorna var, exempelvis deras sociala status och civilstånd. Det faktum att demoiseller och hustrur bidrog till sin egen eller familjens försörjning genom att idka handel

eller lossa last i hamnen indikerar att dåtida könsföreställningar inte var mer etablerade än att de vågade trotsa eller kunde kringgå dem i praktiken. Det gör att undersökningens kvinnor framstår som delaktiga i Sundsvalls näringsliv och kommers. Deras arbetsmarknad var betydligt mer varierad och mindre könssegregerad än befolkningshistoriska källor gör gällande. Resultaten ger empiriska belägg för det forskare anar, men har svårt att leda i bevis för mer än ett fåtal fall till följd av det komplicerade källäge som omger kvinnors arbete i historien.

För det tredje utvisar undersökningen ett sätt att komma runt detta komplicerade källäge. Tack vare tillgången till digitaliserade kyrkböcker har några kvinnors demografiska karaktäristik och familjeförhållande knutits till det arbete de utförde enligt källmaterial som mer utförligt än kyrkböcker dokumenterar deras faktiska försörjning. Resultaten nyanserar pigornas sysselsättning och differentierar kvinnornas affärsrörelser. Att demoiseller, som inte förväntades arbeta, ägnade sig åt handel och att hustrur förenade familj och moderskap med olika yrkesuppgifter framkommer också. Om detta skedde på initiativ av kvinnorna själva, eller om deras närmaste rent av uppmanade dem att förtjäna en inkomst är inte lätt att säga. Lika svårt är det att avgöra huruvida inkomsten innebar ett mått av frihet för dem eller om den syftade till att hålla nöden eller anhörigas armod på avstånd. Först när forskare förenar olika källmaterial, som visar kvinnors försörjning och sätter den i relation till deras familjeförhållande, kan dessa angelägna frågor utredas närmare.

Estimating the under-enumeration of women's work in past population registers: results from combining and comparing sources from Sundsvall, Sweden, 1870–1890

The assumption that workers were male breadwinners has affected the way historical data have been collected and researched in the past. Access to a unique set of sources (local newspapers, business taxation registers, trade directories and patient records) that are linked to parish registers digitized by the Demographic Data Base, Umeå University, Sweden, makes it possible to identify the gender bias of past population registers resulting from their under-reporting of women's work. Sundsvall's parish registers report occupational data only for every third woman. About 70 percent of a sample of 290 women held multiple occupations ranging from small-scale business to domestic service according to the abovementioned sources. These findings offer a more heterogeneous and a less dependent picture of women's occupational possibilities in the past than that provided by population registers. It is argued that women gained the opportunity to represent themselves and their skills by advertising in the newspapers and trade directories, whereas the parish registers subsumed them under the head of the household. Nonetheless, this study shows that it is wrong to neglect population registers as these uncover women's demographic situation and family context. To further identify women's experiences and position in history, we must increasingly combine sources that show both women's actual work and their family situation. Today's growing access to digitized materials and databases comprising different types of sources is key to the future research of this issue.

Keywords: digitized data, newspapers, 19th century, parish registers, Sweden, under-registration, women, women's work